

**ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΤΗΣ LECTIO DOCTORALIS
ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΚΗΣ
ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ PIERO FLORIANI
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΤΗΣ ΠΙΖΑΣ**

Η ιταλική Αναγέννηση ως σταθμός του ευρωπαϊκού πολιτισμού

Στη Φιλοσοφική Σχολή του Α.Π.Θ. είχα ήδη το προνόμιο να μιλήσω (όχι για λόγους προσωπικής αξίας, αλλά λόγω των παλιών μου επιστημονικών, ηθικοπολιτιστικών και φιλικών σχέσεων, με τον Φοίβο Γκικόπουλο) δύο φορές: ήταν ανακάλυψη για 'μένα, όταν πριν από 20 χρόνια, είδα για πρώτη φορά αυτή την πανέμορφη πόλη (από τις ιστορικότερες ολόκληρης της Μεσογείου, σημαντική για ιστορικούς, φιλοσοφικούς, λογοτεχνικούς και καλλιτεχνικούς λόγους, που ένας ξένος μέσης μόρφωσης φοβάται να τους απαριθμήσει όλους, γιατί δεν ξέρει πόσους τυχόν μπορεί να ξεχάσει) και εξήγησα στους φοιτητές το Κάντο απ' την *Κόλαση* του Δάντη που μιλάει για τον Οδυσσέα· τη δεύτερη φορά, πριν από 9 χρόνια, το 2000, συμμετείχα σ' ένα ενδιαφέρον διεθνές Συνέδριο, που οργανώθηκε από το Τμήμα Ιταλικής Φιλολογίας, στο οποίο μίλησα με θέμα *Ιταλοί Κλασικοί και Ευρωπαϊκό πεπρωμένο*, τολμώντας να πραγματευτώ, όπως συμβαίνει στους ριψοκίνδυνους καθηγητές, υποθέσεις σχετικά με μελλοντικές εξελίξεις της λογοτεχνίας μας και κυρίως να αξιολογήσω και να προτείνω την εξής δυνατότητα: η ανάγνωση των γνωστότερων ιταλών συγγραφέων, εκείνων που εμφανίζονται στους τρέχοντες κανόνες των μελετητών και των μορφωμένων του παγκοσμιοποιημένου κόσμου, να είναι ακόμα επίκαιρη και όχι προορισμένη να ξεπεραστεί ή ακόμα χειρότερα να διαγραφεί από τη θορυβώδη αύξηση μιας μυθιστορηματικής παραγωγής μέτριου ή χαμηλού γούστου και χλωμών υπερεθνικών χαρακτηριστικών.

Έχω φυσικά ακόμα την ίδια γνώμη, όπως αποδεικνύει και το γεγονός πως, σε προχωρημένη πια ηλικία, δεν σταματώ να διδάσκω ιταλική λογοτεχνία· και νομίζω ότι μπορώ να ισχυριστώ πως τα κείμενα των μεγάλων μας συγγραφέων λένε ακόμα την αλήθεια τους στους σημερινούς φοιτητές. Στο όνομα αυτών των συγγραφέων, όχι βέβαια σύγχρονών μας, αλλά καθαρά *ευρωπαίων*, αφιερώνω εδώ και δεκαετίες τη μεγαλύτερη προσοχή, που οι περιορισμένες μου ικανότητες μου επιτρέπουν, και τις πιο αγαπημένες μου μελέτες:

- στο Niccolò Machiavelli, ένθερμο επινοητή του *Ηγεμόνα* και ιδρυτή (σύμφωνα μ' έναν ακόμα διαδεδομένο κριτικό μύθο) της σύγχρονης πολιτικής· στον Francesco Guicciardini, πρώτο *ιστορικό* μιας Ιταλίας όχι πια ανεξάρτητης, και ληλατημένης από τους ξένους στρατούς· στον Baldassar Castiglione, θεωρητικό του *Αυλικού*, πρότυπου μιας ανθρώπινης και κοινωνικής τελειότητας τόσο προηγμένης που θα αποτελέσει για αιώνες το μοντέλο της διαμόρφωσης των ανώτερων τάξεων όλης της Ευρώπης (και στη συνέχεια του, τον Giovanni Della Casa, συγγραφέα του *Galateo* (*Οδηγού καλής συμπεριφοράς*), εξίσου ονομαστής μικρής πραγματείας σχετικής με τους κανόνες συμπεριφοράς που πρέπει να ακολουθούνται στην καθημερινή συμβίωση)·
- στον Ludovico Ariosto, αφηγηματικό ποιητή του *Μαινόμενου Ορλάνδου*, των πιο απίθανων φαντασιών και των πιο ανθρώπινων παθών βιωμένων από τους παλαδίνους και τους περιπλανώμενους ιππότες, μέσα σε περίπλοκες συμπώσεις·
- στον Torquato Tasso, επινοητή της σύγχρονης επικής ποίησης με την *Απελευθερωμένη Ιερουσαλήμ*, αλλά και ταυτόχρονα επινοητή αυτού που στον 20ό αιώνα θα ονομαστεί 'ιστορικό μυθιστόρημα', είδος που εμπεριέχει την ιστορία και τη μυθοπλασία.

Στο όνομα όλων αυτών των εξεχόντων συγγραφέων που βρίσκονται στο κέντρο ή κοντά στο κέντρο της πιο κανονιστικής ευρωπαϊκής κουλτούρας, θα παρουσιάσω σήμερα εν συντομία την ακόμα και στις μέρες μας επίκαιρη συζήτηση σχετικά με την Ιταλική Αναγέννηση σαν ιδρυτικό στοιχείο της σύγχρονης ευρωπαϊκής κουλτούρας. Το πολιτιστικό έμβλημα, η *σημαία* της σύγχρονης Ιταλίας, το ίδιο το σύμβολο του ιστορικού της ρόλου στη μακραίωνη ιστορία του ευρωπαϊκού

πο-λι-τι-σμού –ουσιαστικό κομμάτι, μαζί με άλλους διαφορετικούς πολιτισμούς, στο καλό όπως και στο κακό, στην ιστορία της ανθρωπότητας– είναι αναμφίβολα η *Αναγέννησή* της. Είναι γνωστό πως ο όρος δεν ανήκε σ’ αυτούς που έζησαν την εποχή που σήμερα ονομάζεται έτσι, αλλά είναι το προϊόν μιας ιστορικής ερμηνείας που αναπτύχθηκε στον κατ’ εξοχήν σύγχρονο αιώνα, το 19ο.

Ένας άλλος όρος, ο *Ουμανισμός*, δηλώνει τη λογοτεχνική και πολιτιστική κίνηση που είχε την αρχή της σ’ ένα καινούριο ενδιαφέρον για τις εποχές που προηγήθηκαν του Francesco Petrarca (1304-1374). Ο τελευταίος, ιδιαίτερα κριτικός απέναντι στην κουλτούρα της εποχής του, εγκαίνιασε μια πολιτιστική περιπέτεια που συνίστατο σε μια μεγάλη ανάκτηση, αρχίζοντας από τις τελευταίες δεκαετίες του 14ου αιώνα μέχρι την εποχή της Συνόδου του Τρέντο (στα μέσα περίπου του 16ου αιώνα), και σε μια ανανεωμένη εξέλιξη της ελληνολατινικής κουλτούρας, που αναφέρεται στην εποχή της άνθισης των δύο κοινωνιών που εμείς θεωρούμε *κλασικές*, την ελληνική και τη ρωμαϊκή (που γνώρισαν τη μεγαλύτερη άνθιση μεταξύ της περιόδου των *πόλεων* του 5ου και 4ου π.Χ. αιώνα και των αιώνων της ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας από τον Αύγουστο ως το τέλος της δυναστείας των Φλάβιων). Οι *ουμανιστές*, μελετώντας πολλά παραγκωνισμένα ή παραμελημένα αρχαία κείμενα, είχαν αντιληφθεί πως η χρήση της λατινικής της εποχής τους ήταν πολύ λιγότερο εκλεπτυσμένη και σύνθετη απ’ ό,τι η αρχαία, και αφοσιώθηκαν για πολλές δεκαετίες στο να ανακτήσουν τη γλώσσα και το ύφος του Καίσαρα, του Κικέρωνα, του Βιργίλιου, του Οράτιου, και άλλων επιφανών συγγραφέων· στη συνέχεια, με τη βοήθεια των Ελλήνων, που πριν και μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης, το 1453, δίδαξαν στην Ιταλία την ελληνική γλώσσα και τον πολιτισμό, υπήρξαν οι πολιτιστικοί πρωταγωνιστές αυτής της ανάκτησης.

Η διαδικασία αυτή δεν ήταν καθόλου γρήγορη ή μηχανιστική. Οι *ουμανιστές* χρειάστηκαν πολύ χρόνο, και πολλές γενιές για το μεγάλο εγχείρημα. που ήταν η αλλαγή του τρόπου παραγωγής κουλτούρας μέχρι εκείνη τη στιγμή: η τροποποίηση σε βάθος των *πνευματικών αξιών* και των *εκφραστικών μέσων*, διαμορφώνοντας *μοντέλα* εμπνευσμένα από τα αξιόλογα αρχαία έργα, που ξαναανακαλύφθηκαν (είτε ήταν ήδη γνωστά ή ξαναβρέθηκαν τώρα σε καμιά παλιά μοναστηριακή βιβλιοθήκη), σαν παραδειγματικά κείμενα προς *μίμηση*: όπως εξήγησε με σαφήνεια ο ιστορικός της *Αναγέννησης* Eugenio Garin, οι γενιές που πρώτες ανέλαβαν την ευθύνη να αλλάξουν τα πράγματα δεν ήταν ακόμα σε θέση να το κάνουν: «Ο μύθος της αρχαιότητας και η επίκλησή του προηγούνται της μίμησης της αρχαιότητας· η απόφαση για ανανέωση δεν είναι η συνέπεια αλλά η προϋπόθεση της πραγματικής, ευρείας και ομαδικής αναγέννησης της αρχαιότητας»¹.

Αλλά το βασικότερο πράγμα, συνεχίζει ο Garin, ήταν να αξιολογηθεί με σαφή τρόπο η παλιά κουλτούρα, ο Μεσαίωνας, και να εντοπιστεί ένα καινούριο σημείο εκκίνησης, δηλαδή η νέα εικόνα της αρχαιότητας, με αναζήτηση του τρόπου της *μίμησης*, όσο δύσκολος κι αν ήταν.

Εδώ συναντάμε όμως ένα παράδοξο ερώτημα, στο οποίο δύσκολα μπορεί να δοθεί απάντηση: πώς είναι δυνατόν μια επιστροφή *προς τα πίσω*, στο χρόνο, στα κείμενα, στην κουλτούρα που είχε ανθίσει πριν από μία χιλιετία, να σημαίνει επιπλέον ένα αποφασιστικό βήμα *προς τα μπρος*, για έναν πολιτισμό πλούσιο και ώριμο όπως τον πολιτισμό του 1300-1400, σε μια ήπειρο παραπαίουσα, ανόμοια, κι από μόνη της περίπλοκη όπως η ευρωπαϊκή;

Χωρίς την απαίτηση σε καμιά περίπτωση να ειπωθεί η τελευταία λέξη σχετικά με ένα ζήτημα που παρήγαγε μια μακραίωνη συζήτηση, θα στοχαστούμε πάνω στο γεγονός πως *καμιά ανάκτηση του παρελθόντος* –οτιδήποτε κι αν σκέφτεται όποιος την προάγει και την παράγει– *δεν μπορεί να είναι στην πραγματικότητα μια επανάληψη*, μια μηχανιστική *αναπαραγωγή*.

Πρόκειται αναμφίβολα για ένα σύνθετο φαινόμενο, που στο πλαίσió του η πολιτιστική ανάκληση των αξιών που συνδέονται με κόσμους χρονικά απομακρυσμένους *παράγει αφ’ εαυτής* έναν κόσμο *αξιών αναπόφευκτα καινούριων*, που είναι βέβαια καρπός του επικαλούμενου παρελθόντος, αλλά και του παρελθόντος που έχει απορριφθεί, και του παρόντος, με τις ακόμα

άγνωστες απαιτήσεις του. Λέει με αποτελεσματικά συνθετικό τρόπο ο μεγάλος ελβετός ιστορικός Jacob Burckhardt, στο γνωστότερο και καθοριστικότερο για τη δημιουργία της κυρίαρχης εικόνας για την εποχή της αναγέννησης βιβλίο του (*Ο πολιτισμός της Αναγέννησης στην Ιταλία*, 1860 [*Die Kultur der Renaissance in Italien. Renaissance* είναι ο γαλλικός όρος που διέδωσε ο Jules Michelet]), πως «...όχι η ξαναγεννημένη Αρχαιότητα από μόνη της, αλλά αυτή και το ήδη παρόν πνεύμα του ιταλικού λαού, σε αμοιβαία σύντηξη, είχαν τη δύναμη να παρασύρουν μαζί τους το δυτικό κόσμο», είχαν την ικανότητα να δημιουργήσουν μια καινούρια μορφή πολιτισμού στην Ιταλία κι από 'κει στην Ευρώπη. Η οποία είναι, σύμφωνα με τον Burckhardt, ακριβώς η απαρχή του σύγχρονου πολιτισμού (μετάφραση του Domenico Valbusa, πρώτη έκδοση 1876, αρχή του τρίτου Μέρους: *Το ζύπνημα της Αρχαιότητας* [σ. 171]).

Αλλά σχετικά μ' αυτό το σημείο (αν η Αναγέννηση – *Renaissance* είναι ή όχι η απαρχή του σύγχρονου πολιτισμού, η απαρχή του *ιστορικού μας χρόνου*, του *παρόντος μας*), η γνώμη της πλειοψηφίας φαίνεται πια προσανατολισμένη με τρόπο αποκλίνοντα από τον Burckhardt. Τα 150 χρόνια που πέρασαν από τη δημοσίευση του βιβλίου του ήταν βαριά, και μας υποβάλλουν την ιδέα πως ο εξατομικευμένος και φιλελεύθερος ουμανισμός των μέσων του 19ου αιώνα, προωθημένος για την εποχή του, και έγκυρος ακόμα μέχρι τη μεγάλη κρίση του 20ού αιώνα, δεν αντιστοιχεί στις τωρινές μας απαιτήσεις.

Αυτό το όχι πια ευρωκεντρικό παρόν, το σημαδεμένο από μια «κουλτούρα» των μεγάλων μαζών, των προσανατολισμένων στις λογικές του εμπορίου και του μάρκετινγκ, και εξαιτίας τους φορτωμένο με μια «ρητορική» επιθετικών λέξεων και εικόνων προορισμένων να τροφοδοτήσουν απλές συγκινήσεις και στοιχειώδη ένστικτα: *αυτό το παρόν που επαναπροτείνει, έστω και με το ευγενέστατο όνομα της δημοκρατίας*, μορφές αυταρχικής κυριαρχίας στις διαρθρώσεις μιας κοινωνίας που φοβάται το μέλλον της: *αυτό το παρόν, παιδί των μεγάλων ωδίνων του προηγούμενου αιώνα*, μοιάζει τελείως διαφορετικό και πολύ μακρινό από το αστικό μοντέλο του 19ου αιώνα, και κατά συνέπεια από το αρχικό μοντέλο που ο Burckhardt μετέφερε και θαύμαζε από τη γραφική του (αν και πολύ καλά ενημερωμένη) και εξατομικευμένη θεώρηση της αναγεννησιακής Ιταλίας.

Κι όμως, η συζήτηση που έλαβε χώρα όχι μόνο στην πολιτική Ευρώπη των πρόσφατων χρόνων, αλλά και στους θεσμούς και σε ποικίλα θρησκευτικά, πολιτιστικά και καλλιτεχνικά υποκείμενα των ευρωπαϊκών εθνότητων, στη βάση της κοινής θέλησης να αναγνωρίσουν τα ιδιαίτερα γενετικά τους χαρακτηριστικά, την ιδιαίτερη κληρονομικότητά τους ή, όπως λέγεται τις *ρίζες* τους, κατέληξε αναγκαστικά με την επίκληση (ανάμεσα σε άλλες θρησκευτικές και ιδεολογικές τάσεις²) του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού, που η δυνατότερη και πιο πετυχημένη του εικόνα είναι ακριβώς εκείνη που μας έγινε οικεία από το πολιτιστικό κίνημα του αναγεννησιακού *ουμανισμού*. Δημιουργήθηκε δηλαδή ένα κλειστό κύκλωμα, για το οποίο δεν είναι εύκολο (κι ίσως είναι εντελώς αδύνατο) να διακρίνει κανείς καθαρά ανάμεσα στη *χρυσή* εποχή της πιο έγκυρης ελληνορωμαϊκής περιόδου, και την εποχή της εκ νέου ανάδυσής της στη συνείδηση και τη γνώση των νέων εθνικών πραγματικοτήτων πριν από περίπου μισή χιλιετία (ακριβώς την εποχή του *Ουμανισμού* και της *Αναγέννησης*).

Οι αρχαίοι πρωταγωνιστές του μύθου και του έπους μας εμφανίζονται ακόμα, παρά τις μεγάλες προόδους των επιστημών της αρχαιότητας, της ανθρωπολογίας των πρόσφατων δεκαετιών, της νέας ιστορίας, με χρώματα όχι ανόμοια από εκείνα που χρησιμοποιούσαν οι μεγάλοι ουμανιστές. Ο Όμηρος για μας δεν είναι πια ο μυθικός τυφλός ποιητής που τραγουδάει τη μεγάλη εποποιία του Ίλιου και του Αχιλλέα. Αλλά η *Ιλιάδα* και η *Οδύσσεια* (και από τη λατινική παράδοση η *Αινειάδα* του Βιργίλιου, καρπός μιας μεγάλης μιμητικής εποχής της ελληνικής λογοτεχνίας) είναι ακόμα, μαζί με τη *Βίβλο*, η βάση της υψηλής μας λογοτεχνικής παράδοσης. Εκτός από τη *Βίβλο*, αυτά τα κείμενα έφτασαν σε 'μας μέσω της *ουμανιστικοαναγεννησιακής* διαμεσολάβησης.

Με δυο λόγια, η ιταλική Αναγέννηση είναι ένα ιστορικό επεισόδιο τόσο στενά δεμένο με ολόκληρη τη διαλεκτική του δικού μας πολιτισμού, τόσο γνωστό, τόσο καθορισμένο μέχρι και στις ευρωπαϊκές του αντανάκλασεις, τουλάχιστον *γενικά*, ώστε να θεωρείται κεντρικό για την Ευρώπη και τον κόσμο ολόκληρο³.

Δεν είναι λοιπόν καθόλου τυχαίο, για παράδειγμα, που σε μεγάλο μέρος των ευρωπαϊκών και αμερικανικών χωρών, και ειδικότερα των αγγλοσαξονικών υπάρχουν πανεπιστημιακά και ερευνητικά κέντρα με αντικείμενο τις *Αναγεννησιακές σπουδές*, και που παίρνουν υπόψη το ευρωπαϊκό πλαίσιο στο σύνολό του και τις συγκεκριμένες χρονικές στιγμές που η Αναγέννηση έφτασε σαν τυπική εικόνα της Ιταλίας στις άλλες εθνότητες, αλλά με μια ιδιαίτατη προσοχή στις ιταλικές τέχνες και στην ιταλική ιστορία. Κι όμως, αντίθετα, είναι πρόπον να θυμόμαστε επίσης πως, παραδόξως, η ιστορική και κριτική ιταλική παράδοση είναι εκείνη που αξιολόγησε την εποχή στην οποία αναφερόμαστε με τον πλέον ποικίλο, λιγότερο εξυμνητικό και πλέον αμφίβολο τρόπο στο πέρασμα του χρόνου.

Οι ιταλοί ιστορικοί δεν ήταν (όπως θα ήταν άλλωστε θεμιτό να περίμενε κανείς) οι πιο ενθουσιώδεις στην αξιολόγηση της *Αναγέννησης*: αυτό συνέβη για το γεγονός ότι, πέρα από την αναγνώριση και το θαυμασμό για τα καλλιτεχνικά, λογοτεχνικά και πνευματικά αριστουργήματα των καλλιτεχνών και λογοτεχνών του 15ου και 16ου αιώνα, δεν μπορεί να παραγνωριστεί το ότι στο σύνολό της η τότε Ιταλία γνώρισε, με απαρχή τουλάχιστον το τέλος του 15ου αιώνα⁴, μια πολύ σκληρή πολιτικοστρατιωτική κρίση που την οδήγησε μέσα σε λίγες δεκαετίες σε σχεδόν γενική εξάρτηση από την Ισπανία· και στο τέλος της *ανεξαρτησίας* πολλών κυβερνήσεων αυτόχthonων μέχρι τότε, ακολούθησε μια θρησκευτική κρίση χωρίς προηγούμενο, η σύγκρουση ανάμεσα στην παπική Ρώμη και την προτεσταντική Μεταρρύθμιση.

Ασφυκτιώντας τέλος ανάμεσα στο βάρος της Ισπανίας και την ηθική πίεση της Εκκλησίας της Συνόδου του Τρέντο, η ιταλική κουλτούρα –αν και ακόμα ισχυρή λόγω της περασμένης αίγλης, αντικείμενο μίμησης και θαυμασμού– ένιωσε προς το τέλος του 16ου και 17ου αιώνα τις απειλές στην πρόσφατη πρωτοκαθεδρία της και τον αυξανόμενο δυναμισμό των ανταγωνιστριών ευρωπαϊκών κοινωνιών.

Αλλά οι ιταλοί κριτικοί, ιδιαίτερα εκείνοι που κατά τον 19ο αιώνα έβλεπαν το παρελθόν μέσα από την οπτική μιας *ανεξαρτησίας* που έπρεπε να ξανακατακτηθεί, σ' ένα ευρωπαϊκό σύστημα εθνών που βασιζόνταν, αν όχι σε εθνικά ερείσματα, τουλάχιστον σε μια κοινωνία ελεύθερη από θρησκευτικές υποθήκες, και εξευγενισμένη από μια κουλτούρα βασισμένη σε φιλελεύθερες και «μοντέρνες» αρχές, δεν είχαν να αντιμετωπίσουν μόνο *πολιτικά, εθνικά ή οικονομικά* ζητήματα, αλλά και να κρίνουν μια ολόκληρη παράδοση, ειδικά τέχνης και λογοτεχνίας, που έμοιαζε, αν την κοιτούσε κανείς από μια σκοπιά πολιτικά και ηθικά κριτική σε σχέση με την *κλασικιστική* λογοτεχνική παράδοση, εντελώς φορμαλιστική και ασαφής, βασισμένη στο ρητορικό γούστο και τον κοινωνικό κομπορμιισμό.

Την απαρχή του σύγχρονου κόσμου, μακριά από το να αναγνωριστεί στην ενέργεια των ηρωικών ατόμων των ικανών να δομήσουν «το Κράτος σαν έργο τέχνης» (άλλη μια μνημειώδης διατύπωση του Jacob Burckhardt), οι ιταλοί του 19ου αιώνα που ενέπνεαν τα κινήματα της Παλιγγενεσίας τη διέκριναν στη θρησκευτική ανανέωση της προτεσταντικής Μεταρρύθμισης, στην επιστημονική επανάσταση του 17ου και 18ου αιώνα, στο Διαφωτισμό, στο φιλελευθερισμό· όχι μόνο στην *αναγεννησιακή* κουλτούρα (στην *Αναγέννηση της αρχαιότητας*, όπως έλεγαν), κουλτούρα που –τουλάχιστον φαινομενικά– ανέτρεχε στους μύθους παρά στον ορθό λόγο, που θεωρείται η πραγματική κινητήρια δύναμη του σύγχρονου κόσμου.

Σύμφωνα με τον μεγαλύτερο κριτικό του 19ου αιώνα, τον Francesco De Sanctis, από το μεγαλύτερο μέρος της ιταλικής λογοτεχνίας του 16ου αιώνα απουσίαζε μια αληθινή ηθική σοβαρότητα, πέρα από το πολιτικό πάθος του Μακιαβέλλι, την *ειρωνεία* του Αριόστου (ένδειξη μιας ανώτερης αντίληψης της αλήθειας) κι αργότερα τον αντικληρικαλισμό του Paolo Sarpi και την ανανεωτική επιστήμη του Γαλιλαίου.

Και για ολόκληρη την ιταλική κουλτούρα του 19ου αιώνα, αιώνα κατά τον οποίο γεννιέται ο μύθος της Αναγέννησης, χωρίς διακρίσεις ηθικής τάξης μεταξύ των όχι φιλόθρησκων μελετητών (των «λαϊκών», σύμφωνα με το χαρακτηριστικό όρο της ιταλικής παράδοσης) και των ακολούθων της ρωμαιοκαθολικής παράδοσης, ο 16ος αιώνας υπήρξε περίοδος διαφθοράς και κρίσης –αν και συνδεδεμένος με μια υψηλή φάση, ιδιαίτερα των εικαστικών τεχνών. Οι λόγοι πρέπει να αναζητηθούν στην *ασυμβατότητα* που οι μεν (οι «λαϊκοί», όσοι αγωνίζονταν για την εθνική ενότητα και ανεξαρτησία, ακόμα και ενάντια στο Κράτος της Εκκλησίας που κυβερνιόταν από τον Πάπα) και οι δε (οι «καθολικοί», αντίθετοι στην παλινорθωτική διαδικασία⁵) δεν μπορούσαν

να μην αισθανθούν απέναντι στον τρόπο ζωής του 16ου αιώνα στην πρώτη του φάση, ας πούμε την εποχή της υψηλής *Αναγέννησης*.

Τόσο οι «λαϊκοί» όσο και οι «καθολικοί» είχαν σκανδαλιστεί εξίσου λόγω της διαδεδομένης ανηθικότητας στις υψηλές τάξεις της ιταλικής κοινωνίας, καθώς και ανάμεσα στον υψηλό και τον κατώτερο κλήρο· παρόμοια, αλλά φυσικά με κίνητρα και συμπεράσματα πολύ διαφορετικά: *για τους λαϊκούς* ανέκκλητης καταδίκης της Εκκλησίας σαν ανθρώπινου θεσμού ριζικά διεφθαρμένου, *για τους καθολικούς* αποδοκιμασίας των παραστρατημένων κληρικών και αποθέωσης της διαδοχικής «καθολικής μεταρρύθμισης», που οργανώθηκε από τη Σύνοδο του Τρέντο (1545-1563) ικανής να επαναφέρει στο σεβασμό της ηθικής την πλειοψηφία των μελλοντικών εκκλησιαστικών ιεραρχιών.

Βέβαια ολόκληρη η ιταλική κοινωνία δεν μπορούσε να θαυμάζει το υπέροχο θέαμα της αναγεννησιακής κουλτούρας: έτσι οι λαϊκοί αποδοκίμαζαν την αδυναμία και την ηθική διαφθορά των ιταλών συγγραφέων, και ιδιαίτερα την παραίτησή τους στην πολιτική υποδούλωση στους ξένους, και οι καθολικοί επιδοκίμαζαν την καταδίκη στον *Κατάλογο των απαγορευμένων βιβλίων*, και τη λογοκρισία πολλών λογοτεχνικών και πνευματικών έργων που είχαν τυπωθεί το 16ο αιώνα.

Αυτή η ριζική διάσταση θέσεων (που, όπως βλέπουμε και σήμερα, έμεινε σαν ένα χαρακτηριστικό της κοινής γνώμης στην Ιταλία) συμπορεύεται με τη σύγκλιση στην καταδίκη του 16ου αιώνα, στη ριζική επομένως δυσκολία που αντιμετώπιζαν οι Ιταλοί στο να κρίνουν θετικά την εποχή που η Ευρώπη της έδινε το όνομα της *Renaissance*.

Ας ανακεφαλαιώσουμε. Είδαμε ως τώρα πως η ιδέα μιας «νέας γέννησης», *Renaissance*, *Ανα-γέννησης*, που γεννήθηκε από μια *ουμανιστική* δυναμική (με την έννοια της επανάκτησης της αρχαίας παράδοσης των *litterae humaniores* – των επιστημών που καθιστούν τον άνθρωπο *πιο ανθρώπινο*), καθιερώθηκε μέσω ενός σταδίου μεγάλων πραγματώσεων: καλλιτεχνικών, λογοτεχνικών, πνευματικών, επι-στημονικών. Πως η Ιταλία ήταν το λίκνο αυτής της νέας γέννησης, από την εποχή του Πετράρχη και μετά· αλλά και πως αυτή την περίοδο οι τύχες της *ιταλικής κοινωνίας* δεν ήταν τόσο υψηλές όσο στον *πολιτισμό και στην τέχνη*· και κυρίως κατά το 16ο αιώνα, η παρακμή της πολιτικής εξουσίας πολλών ιταλικών κρατών, που παρέδωσαν στους Ισπανούς εξουσία και πόρους, και η κρίση της Εκκλησίας σαν μοναδικής θρησκευτικής εξουσίας στην Ευρώπη, περιόρισαν σε στενότερα όρια τη φωνή και τις καινοτομίες της κουλτούρας μας, αν και χωρίς να τις διαγράψουν ολοκληρωτικά.

Στα πρόσφατα χρόνια, είναι αλήθεια, στην Ιταλία γίνεται απόπειρα να ειπωθεί μια διαφορετική ιστορία, λιγότερο αρνητική για 'μας: αυτή η ιστορία λέει πως στην πραγματικότητα δεν είμαστε στο σωστό και δίκαιο δρόμο όταν εξιστορούμε το θέμα της εποχής που ακολουθεί το 16ο αιώνα σαν ιστορία *κρίσης*, παρακμής της Ιταλίας και της κουλτούρας της. Αυτό είναι μάλλον *επινόηση* του εθνοκεντρικού *19ου αιώνα*, που, αναγκασμένος να αναζητήσει στην ιστορία του μια ταυτότητα που να συνάδει με τα χαρακτηριστικά των «αστικών» εθνοτήτων, των καινούριων πρωταγωνιστριών σε ολόκληρη την Ευρώπη μετά τη γαλλική Επανάσταση, απέρριψε την κληρονομιά του «κλασικισμού του Παλαιού καθεστώτος» (που εκπροσωπούσε ο Πετράρχης) και επέλεξε την παράδοση των «ιταλικών δημοκρατιών του Μεσαίωνα» (που εκπροσωπούσε ο Δάντης Αλιγκιέρι).

Αυτός ο «κλασικισμός» αντιπροσωπεύει την επινόηση που αλλού απαντά με τον ειδικότερο όρο *Ουμανισμός*, με την έννοια της λογοτεχνικής μορφής που εμπνέεται από τη μεγάλη αρχαία ποίηση, και επεκτείνεται να σημαίνει επίσης μια *παιδεία* κι έναν τρόπο ζωής χαρακτηριστικές των ευρωπαϊκών αριστοκρατιών και της Εκκλησίας (σαν «πολιτιστικής τυπολογίας του Παλαιού καθεστώτος») που, ξεκινώντας από τον Πετράρχη, θα διαρκούσαν μέχρις ότου, μεταξύ 18ου και 19ου αιώνα, θα τις αντικαθιστούσε μια «ρομαντική», καινούρια αντίληψη της κουλτούρας και της ποίησης⁶.

Εννοείται πως, προεκτείνοντας το χρόνο της κλασικιστικής λογοτεχνικής κουλτούρας μέχρι τη γαλλική Επανάσταση (πρόταση που, περιέργως, προσιδιάζει με εκείνη του D. Cantimori, που μιλούσε, αλλά με διαφορετική εκκίνηση, για *Ουμανιστική Εποχή*, σαν εναλλακτική της χρήσης του όρου *Αναγέννηση*, μικρότερης βέβαια διάρκειας), απορρίπτεται ριζικά η κριτική εθνική παράδοση (δηλαδή η αρνητική κριτική για την Ιταλία του 16ου αιώνα)· και σκεφτόμαστε, κατά κάποιο τρόπο, με *ευρωπαϊκούς όρους*, δηλαδή αρνούμενοι το «εθνικιστικό» πνεύμα του 19ου

αιώνα. Αλλά, παραδόξως, τυτόχρονα αναδεικνύεται μια εθνική *ιταλική* παράδοση, που παρουσιάζεται σαν επινοήτρια της κυρίαρχης κουλτούρας στην Ευρώπη, και κυριαρχεί μέσα της ηγεμονική *μέχρι το τέλος του Παλαιού καθεστώτος*. όχι χωρίς να δεχτεί και μια ταξική και θρησκευτική ερμηνεία...

Αλλά αυτή η γνώμη, αν και εμφανίζεται έντονα, και υποστηρίζεται από μια τάση που και σήμερα ανακαλείται, αν μη τι άλλο εξαιτίας της γοητείας που ασκεί πάντα η δυνατότητα να προβάλλεται η χώρα σου σαν ιστορικός οδηγός μιας υπερκείμενης πραγματικότητας όπως είναι η Ευρώπη, δεν χαίρει ακόμα μεγάλης δημοτικότητας ανάμεσα στους μελετητές. Για τους περισσότερους από αυτούς, ισχύει ακόμα, με λίγες παραλλαγές, η παραδοσιακή εκδοχή που θεωρεί την *Αναγέννηση* σαν γεγονός εξαιρετικού πολιτιστικού επιπέδου, πραγματικό κομβικό σημείο με την έννοια της προόδου και της ικανότητας γοητείας και επιρροής στις μεΐζονες σύγχρονες ευρωπαϊκές θεσμικές πραγματικότητες· αλλά που ταυτόχρονα αξιολογεί φθίνουσα την ικανότητα της Ιταλίας, σαν σύνθετης πραγματικότητας, δοκιμασμένης σκληρά από τους πολέμους που διαδραματίστηκαν επί του εδάφους της ανάμεσα στις μεγαλύτερες ευρωπαϊκές μοναρχίες και ιδιαίτερα τη Γαλλία και την Ισπανία, και πολιτικά κατακερματισμένης, να υπερασπιστεί τις *υλικές συνθήκες* της καλλιτεχνικής και πολιτιστικής της ηγεμονίας.

Επομένως, αν είναι δυνατό και δίκαιο ακόμα να περιγράψουμε το χρόνο και τα γεγονότα στην *Αναγέννηση* σαν έναν εξαιρετικό ιστορικό τόπο, χρονολογικά προσδιορισμένο, αλλά και ορισμένο στις καινούριες πολιτιστικές του θεωρήσεις, που προορίζονται να διαχυθούν στο μέλλον της Ευρώπης, γίνεται επιτακτικό να απαντήσουμε στο ερώτημα: ποια είναι η ακόμα έγκυρη κληρονομιά εκείνης της εποχής; κατά τι θα 'μασταν όλοι φτωχότεροι αν εκείνη η καλλιτεχνική, πολιτιστική και πνευματική άνθιση δεν είχε πραγματοποιηθεί; ποια όψη του παρόντος μας θυμίζει ακόμα ανθρώπους και γεγονότα εκείνου του μακρινού παρελθόντος; Τι άφησε σε 'μας, *σε ποιο πράγμα βρίσκουμε ακόμα το ίχνος της Αναγέννησης στην ιστορία μας*;

Κάτω από αυτό το έμβλημα βρίσκεται, σε σύνθεση, μια άνθιση χωρίς προηγούμενο όλων των τεχνών, από τις μεΐζονες *εικαστικές* (αρχιτεκτονική, γλυπτική, ζωγραφική...), ως τις λεγόμενες ελάσσονες, από τις μουσικές ως τις λογοτεχνικές, τη φιλοσοφία, την ιστορική σκέψη, τις επιστήμες σε όλα τα επίπεδα.

Οι ιταλικοί χώροι που ενδιαφέρονται για την καλλιτεχνική *κληρονομιά* της *Αναγέννησης* (αποδίδω εδώ το γαλλικό όρο *patrimoine* –που λίγο απέχει από τον αγγλικό *heritage*– για να επισημάνω τον εγγενή και ακατάλυτο δεσμό ανάμεσα σ' αυτό που το παρελθόν κληροδότησε και τη σημερινή εθνική κουλτούρα) είναι η μεγάλη πλειοψηφία των κατοικημένων κέντρων –από τις μεγάλες πόλεις ως τις κοινότητες μεσαίου μεγέθους, μέχρι, μερικές φορές, τα χωριά που φιλοξενούν στο κέντρο τους επιβλητικά κάστρα ή αρχοντικά μέγαλα– όλων των ιταλικών περιοχών. Αν και υπάρχει μια διάχυτη κυριαρχία των αρχιτεκτονικών και καλλιτεχνικών τρόπων των *αναγεννησιακών* αιώνων (από τον 15ο ως τον 17ο) σε ολόκληρη τη χερσόνησο, όμως οι εντονότερες παρουσίες βρίσκονται στα ηγεμονικά κέντρα της μεγάλης *ουμανιστικής* κίνησης, εκεί δηλαδή όπου εκφράστηκε πιο έντονα ο θαυμασμός και αναπτύχθηκε η μίμηση των μεγάλων αρχαίων κειμένων που θεωρούνταν πια χαμένα για πάντα κι αντίθετα ξαναβρίσκονταν ακόμα υπαρκτά, ακόμα αναγνώσιμα, ακόμα επίκαιρα και εφαρμόσιμα στο παρόν. Τα μεγάλα πολιτικοπολιτιστικά κέντρα (Ρώμη, Φλωρεντία, Βενετία, Νάπολη, Μιλάνο) μεταξύ του 15ου και του 16ου αιώνα μεταμορφώθηκαν εξωτερικά.

Οι μεγάλοι αρχιτέκτονες (από τον Brunelleschi ως τον Alberti στη Φλωρεντία, από τον Filarete στο Μιλάνο, ως τον Laurana και τον Francesco di Giorgio ανάμεσα στις Μάρκες και την Τοσκάνη, στον Bramante και στο Michelangelo στη Ρώμη...) τροποποίησαν τους προηγούμενους κατασκευαστικούς τρόπους, μπολιάζοντας τις τρέχουσες τεχνικές πάνω σε *κλασικές* παλιές και νέες εργασιακές γραμμές, (αλλά εννοείται πως η λέξη *κλασικός*, που για μας σημαίνει την τεχνική κληρονομιά της αρχαίας, λογοτεχνικής και καλλιτεχνικής λατινικής παράδοσης, δε χρησιμοποιούνταν ακόμα). Όχι όμως μόνο στα μεγάλα κέντρα, αλλά και στα μεσαία και τα μικρά η πολεοδομία και η αρχιτεκτονική βρήκαν πεδίο εφαρμογής -ειδικά εκεί όπου ένας οξυδερκής πρίγκιπας ή μια καλλιεργημένη αστική κοινότητα αντιλήφθηκαν τη σημασία της ανανέωσης του αστικού χώρου: στο Μιλάνο οι Sforza ξανασχεδίασαν το κέντρο υπό την επίβλεψη του Filarete· στη Μάντοβα και στο Ρίμινι έδρασε ο Alberti, το κέντρο της Φερράρας μεγάλωσε και

αναδιοργανώθηκε υπό τον Ercole d'Este, το παλάτι του Ουρμπίνου (μάλλον η «πόλη με μορφή παλατιού») όπου αναφέρεται ο *Αυλικός*) αναδιαμορφώθηκε και «διακοσμήθηκε» από τον Federico di Monte-feltro· και στη Φλωρεντία, στη Βενετία και στη Ρώμη ο δημόσιος και ιδιωτικός πλούτος, τόσο ο λαϊκός όσο και ο εκκλησιαστικός, χρησιμοποιήθηκαν με πάθος και μεγάλη ικανότητα με συστηματικό τρόπο για πολλές εκατονταετίες –και με εξαιρετικά αποτελέσματα στο χρονικό διάστημα στο οποίο αναφερόμαστε. Δεν θα τελείωνε ποτέ κανείς αν ήθελε να αναφέρει σε τι βαθμό η Ιταλία ξανασχεδιάστηκε στους δημόσιους χώρους της από τους καλλιτέχνες-ουμανιστές.

Αν ξεκινάω από αυτό το πεδίο –τον αναδομημένο αστικό χώρο– ο λόγος είναι πως αυτή η επιλογή μοιάζει στρατηγικής σημασίας σε σχέση με τη μεγάλη πολιτιστική και διανοητική ανανέωση που υπήρξε η *Αναγέννηση*. Είναι πράγματι αναντίρρητο πως μια καινούρια γλώσσα, που μετριέται με τις χωρικές σχέσεις όπως αυτή στην οποία αναφερθήκαμε (μαζί με τις άλλες γλώσσες που αναπτύχθηκαν ευρέως εκείνα τα χρόνια), επηρέασε την ίδια την κοσμοαντίληψη των ανθρώπων.

Μπορούμε να το επιβεβαιώσουμε, αν σκεφτούμε (όπως έκανε πρόσφατα μια μαθήτρια του Eugenio Garin) την αισθητική αντίληψη την εποχή της Αναγέννησης⁷. Η Patrizia Castelli σημειώνει στην αρχή της μελέτης της (που απ' όσο ξέρω μεταφράστηκε τώρα στα ελληνικά): «... ακόμα και στον μη ειδικό αναγνώστη το ουσιαστικό 'αισθητική' (όρος που στην πραγματικότητα θα χρησιμοποιηθεί για πρώτη φορά τον 17ο αιώνα), που στο μεταξύ πέρασε σε κοινή χρήση σε διάφορα συμφραζόμενα (*αισθητική* του σώματος, του τοπίου, του βλέμματος, της οπτικής, της έκφρασης κ.λπ.), φαίνεται κατάλληλο για να δηλώσει τις ποικίλες όψεις, ενίοτε διαφορετικές, αλλά με ενιαία μήτρα που ανάμεσα στον 15ο και 16ο αιώνα δηλώνουν το κάλλος και την αρμονία σαν βασικά στοιχεία για τη σήμανση του ωραίου και που διευρύνονται στις διάφορες πολιτιστικές εκδοχές που χαρακτηρίζουν εκείνη την εποχή.

Στον προσδιορισμό αυτών των κατηγοριών συνδράμουν φιλόσοφοι, ποιητές, λογοτέχνες και καλλιτέχνες που συνεισφέρουν όχι μόνο στη θεωρητικοποίηση αλλά και στη συγκεκριμενοποίησή τους, περνώντας έτσι από το αφηρημένο επίπεδο, το περιορισμένο στην πνευματική σφαίρα, στο αισθητό που επιτρέπει σε ευρύτερες ομάδες τη συμμετοχή σ' αυτό που θα μπορούσαμε να ορίσουμε σαν 'μεταφορά της καλλιτεχνικής αντίληψης'.

Σώματα σκαλισμένα και ζωγραφισμένα, που αναπαρίστανται μέσα από τη χρήση του αναλογικού μέτρου, καθιστούν φανερό στα μάτια των θεατών το κάλλος που βασίζεται στην εφαρμογή συγκεκριμένων μαθηματικών σχέσεων»⁸.

Και λίγο πιο κάτω: «Λογοτεχνικές μαρτυρίες, γλυπτά, ζωγραφικοί πίνακες, *αρχιτεκτονικά έργα, φιλοσοφικές και καλλιτεχνικές μελέτες, μέχρι και κανόνες συμπεριφοράς*, μαρτυρούν τη σταθερή σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην τέχνη στην πιο συγκεκριμένη της έκφραση και στις ποικίλες όψεις του κάλλους στο εσωτερικό της πνευματικής δραστηριότητας»⁹.

Αυτός ο τρόπος αξιολόγησης των πραγμάτων από την οπτική του κάλλους (αντιληπτού σαν μέτρο και αναλογία, δηλαδή εσώτατα υπολογισμένου σε μια *ορθολογική διάσταση* γεωμετρικής, αριθμητικής και κατά μια έννοια *ρυθμικής* σχέσης), αρχικά αναμφίβολα ελληνικής προέλευσης και μετέπειτα ρωμαϊκής εξέλιξης, μεταδόθηκε με τον καιρό από τις αρχιτεκτονικές και καλλιτεχνικές δημιουργίες, στην ίδια την αντίληψη του ανθρώπου ως ατόμου.

Η προσοχή, και η τάση προς την αναλογία, το μέτρο και την αρμονία, που ήταν εντούτοις η άλλη όψη της επίγνωσης της αταξίας της δυσαναλογίας και της παραφωνίας· του αρνητικού δηλαδή, σαν μεγάλης παρουσίας του *ανορθολογικού*· αυτή η προσοχή χρησιμεύει στη διαπίστωση πως υπάρχει μια σχέση ανάμεσα στη σπουδαία αρχιτεκτονική του Brunelleschi και του Alberti και τη δοκιμολογία της *συμπεριφοράς* που (και σ' αυτή την περίπτωση στη βάση των αρχαίων προτύπων, αλλά *αναθεωρημένων με προσοχή στο παρόν*) καθόρισε στον επόμενο αιώνα τις ατομικές και κοινωνικές μορφές που άξιζαν να θεωρούνται 'μοντέρνες'.

Ο *κανόνας του Πραξιτέλη*, που χρησιμεύει να υπολογίζει τις καλλιτεχνικές αναλογίες, βασίζεται στο ανθρώπινο σώμα· η *εσωτερική ανθρώπινη μορφή* πρέπει με τη σειρά της να δομηθεί σύμφωνα με ορθολογικά στοιχεία –κι ενάντια σ' ό,τι την παγιδεύει και απειλεί κάθε επιμέρους της κομμάτι, από τις αισθήσεις, τις ορέξεις της, μέχρι τη διάνοιά της. Εδώ συνδέεται μια επιπλέον *κληρονομιά της Αναγέννησης*, ακόμα ακμαία, πιστεύω.

Είναι αλήθεια πως εμείς, μοντέρνοι και μεταμοντέρνοι, ξέρουμε άλλες και βαθύτερες διαστάσεις της ανθρώπινης ψυχολογίας. Και είναι αλήθεια πως η ήδη αρχαία προσοχή στους *χαρακτήρες*, σαν δεδομένα της εσωτερικότητας, είναι διαπιστωμένη στην εποχή για την οποία μιλάμε και στα κείμενα συμπεριφοράς (αναφέρω ευχαρίστως εδώ τους *Ηθικούς Χαρακτήρες* του Θεόφραστου). Αλλά αυτό που επιβεβαιώνεται έντονα στην *Αναγέννηση* είναι η *προσοχή στη σχέση*: κι αν η εσωτερική πειθάρχηση της προσωπικότητας καθιερώνεται από πολύ νωρίτερα ακόμα, στη Δύση τουλάχιστον από τον Άγιο Αυγουστίνο, η δόμηση της σχέσης της κοινωνικής συμβίωσης που βασίζεται στην αμοιβαιότητα των ενδιαφερόντων και των προτιμήσεων (ακόμα κι ανάμεσα σε ανόμοια άτομα, ακόμα και στις καθημερινές καταστάσεις που βιώνονται στις πιο κοινές μέρες της ζωής) πραγματοποιείται στην εποχή για την οποία μιλάμε. Και δεν έχει χάσει ακόμα την επικαιρότητά της.

Για να ολοκληρώσω αυτό τον πολύ σύντομο απολογισμό ενός καθοριστικού τμήματος της ιταλικής κουλτούρας, θα σας παρουσιάσω το μικρότερο από τα σημαντικά βιβλία της *Αναγέννησης*, τον *Οδηγό καλής συμπεριφοράς* του Giovanni Della Casa: είναι ένα βιβλίο «ευτελών πραγμάτων», μικρών διδαχών που δίνονται από έναν όχι πολύ μορφωμένο ηλικιωμένο («ιδιώτη», με την πρωταρχική σημασία του όρου) σ' έναν νεαρό ευγενή, έτσι ώστε αυτός να είναι «ευγενικός και καθωσπρέπει» όταν βρίσκεται μαζί με άλλους, «στη συζήτηση και στους τρόπους» (δηλαδή, με πιο μοντέρνους όρους, «στην επικοινωνία και στη συνέντευξη με τους άλλους, δηλαδή στις κοινωνικές σχέσεις μαζί τους»).

Η καθημερινή ζωή μπαίνει στη λογοτεχνία με τις ακόμα και άτσαλες συμπεριφορές των χοντροκομμένων, των κακοαναθρεμμένων, των δύστροπων, των κολάκων, των δυσάρεστων ανθρώπων, αυτών που σκανδαλίζουν με το ντύσιμό τους χωρίς να δίνουν σημασία στους άλλους, αυτών που μας δημιουργούν δυσάρεστες εντυπώσεις ή μας κάνουν να σκεφτόμαστε αποκρουστικά και αρνητικά πράγματα. Αυτό το βιβλίο μας οδηγεί, για πρώτη φορά, ακριβώς στον κόσμο των αρνητικών τάσεων, για να αποφεύγουμε λανθασμένες συμπεριφορές:

«Ας πούμε λοιπόν πως κάθε πράξη, που είναι οχληρή σε κάποια από τις αισθήσεις, και αντίθετη σ' αυτό που επιθυμούμε, και επιπλέον ό,τι αντιπροσωπεύει δυσάρεστα πράγματα για τη φαντασία, και παρόμοια ό,τι η διάνοια βρίσκει αηδιαστικό, ενοχλεί και δεν πρέπει να γίνεται».

Εισχωρούμε εδώ σε μια διάσταση του ανθρώπινου που αφορά τον άνθρωπο εξ ολοκλήρου, χωρίς υπολείμματα: αισθήσεις, επιθυμίες, φαντασία, διάνοια (εξαιρείται η ψυχή, που είναι η θεϊκή πλευρά του ανθρώπου), και το ανθρώπινο εμφανίζεται σε μια πρωταρχική, στοιχειώδη κοινωνική σχέση.

Υπάρχει εδώ κάτι που ακόμα μας αφορά, και που πριν δεν υπήρχε: *μόνο ένα άτομο*, χωρίς τη διάσταση που ονομάζουμε ηθική; Βέβαια ο *Οδηγός καλής συμπεριφοράς* ορίζει να αποφεύγονται οι συμπεριφορές που προξενούν ενόχληση στους άλλους· και φυσικά δε διστάζει να καταδικάσει, για παράδειγμα, τα ψέματα. Αλλά με επιχειρήματα που θα λέγαμε ωφελιμιστικά... Όπως στον *Ηγεμόνα* του Machiavelli υπάρχει η πολιτική; Ίσως πρέπει να σταθούμε εδώ. Αλλά όχι χωρίς να θυμηθούμε πως στον *Οδηγό καλής συμπεριφοράς*, XXVI: υπάρχει και η διάσταση της *διάνοιας*, που η επιθυμία της είναι υψηλή: «... εσύ πρέπει... να ξέρεις πως οι άνθρωποι έλκονται από την ομορφιά και το μέτρο και την αναλογία και αντίθετα, απορρίπτουν παντελώς τα άσχημα, παραποιημένα και άχαρα πράγματα: κι αυτό είναι το ιδιαίτερο προνόμιό μας, καθώς τα άλλα ζώα δεν ξέρουν να αναγνωρίζουν ούτε την ομορφιά ούτε κανένα μέτρο· και γι' αυτό, σαν πράγματα όχι κοινά με τα ζώα, αλλά δικά μας, πρέπει εμείς να τα εκτιμάμε αυτά καθαυτά και να τα θεωρούμε πολύτιμα, κι ακόμα περισσότερο εκείνα που έχουν μεγαλύτερη εγγύτητα με τον άνθρωπο, ακριβώς όπως εκείνοι που είναι καταλληλότεροι για να τα γνωρίζουν».

Και τι είναι το *κάλλος*; Όχι αυτό που εμείς θεωρούμε σήμερα συνήθως, σαν την απροσδιόριστη μοναδικότητα που πηγάζει από το τυχαίο, αυτό που υπακούει σε κανόνες διατυπωμένους από μια πηγή που ενδιαφέρεται να επηρεάσει την αγορά, ή τον καρπός ενός άγνωστου πνευματικού σχεδίου, ούτε ακόμα λιγότερο αυτό που είναι εκλεπτυσμένο και σπάνιο ή μόνο χαριτωμένο, αλλά, στα ίχνη της πλατωνικής φιλοσοφίας, και της πραγματιστικής αριστοτελικής σκέψης, αυτό που «έχει το προσήκον μέτρο μεταξύ των μερών ως προς τον εαυτό τους, και μεταξύ των μερών και του όλου». Επομένως «εκεί βρίσκεται το κάλλος, κι αυτό μπορεί να ονομαστεί αληθινά ωραίο, που εμπεριέχει το προσήκον μέτρο». Κι ακόμα: «το κάλλος θέλει να

είναι όσο μπορεί περισσότερο ένα, και η ασχήμια αντίθετα είναι πολλά», είναι δηλαδή μια δυσαναλογία ανάμεσα σε αντιτιθέμενα μέρη, μια διάσταση ανάμεσα σε ανομοιογενή συστατικά. Όπως βλέπουμε, αυτό το ιδεώδες του κάλλους δε βασίζεται σε άφατα και αφηρημένα χαρακτηριστικά, όπως η «χάρη», η αρμονία, η καθαρή μορφή: βασίζεται μάλλον σε χωροταξικές σχέσεις αποδιδόμενες μαθηματικά, και τέλος στην έννοια της ουσιαστικής *ενότητας* του αντικειμένου και του χώρου που το περιέχει.

Υπάρχει με δυο λόγια μια βάση μοντέρνου ρεαλισμού, ακόμα και «λαϊκισμού» και «εκκοσμίκευσης» μπορούμε να πούμε στις συμβουλές για καλή συμβίωση στην *Αναγέννησιακή* αντίληψη του Della Casa. Ας μην ξεχνάμε όμως, για να κάνουμε λιγότερο παρηγορητικό το συμπέρασμα, πως ο Della Casa ήταν ιερωμένος, απογοητευμένος που δεν είχε γίνει Καρδινάλιος· και πως είχε συμμετάσχει, χωρίς να ξέρουμε βέβαια πόσο πεπεισμένος, στη δημιουργία του πρώτου *Κατάλογου* απαγορευμένων βιβλίων· κι επίσης πως είχε αφήσει ανέκδοτο το μικρό έργο για το οποίο μιλάμε, που έγινε *κανόνας* της ευρωπαϊκής παιδείας μετά τη μεταθανάτια δημοσίευσή του.

Κι αυτό το στοιχείο βρίσκεται στην καταγωγή της Ευρώπης, της τόσο περίπλοκης και αντιφατικής όπως και στις μέρες μας...

Μετάφραση: Κ. Ευαγγέλου

1. βλ. E. GARIN, *La cultura del Rinascimento*, (Ο πολιτισμός της Αναγέννησης), Bari, Laterza 1967, σ.15.
2. Αναφέρομαι ιδιαίτερα τόσο στις λεγόμενες «χριστιανικές ρίζες» όσο και στις δημοκρατικές «αρχές» του Διαφωτισμού του 18^{ου} αιώνα.
3. βλ. για την πιο πρόσφατη σύνθεση του θέματος, Peter BURKE, *Il Rinascimento europeo. Centri e periferie*, (Η ευρωπαϊκή αναγέννηση, Κέντρα και περιφέρειες), Roma-Bari, Laterza 1999. Στην προμετωπίδα ο συγγραφέας αναφέρει τη φράση του μεγάλου γάλλου ιστορικού Fernand Braudel, που μεταφράζω: «δεν γράφτηκε ακόμα, ούτε καν επιχειρήθηκε η συγγραφή, βήμα προς βήμα, της ολοκληρωμένης ιστορίας της διάδοσης των πολιτιστικών αγαθών που ξεκίνησαν από την Ιταλία, ιστορίας που θα έφερνε στο φως δώρα και *transfert* απ' ενός, αποδοχές, υιοθεσίες, προσαρμογές και απορρίψεις απ' ετέρου». Αυτή η διαπίστωση επιβεβαιώνει την απόδοση στην Ιταλία του, σχεδόν παγκόσμια αναγνωρισμένου, ρόλου ως πηγής της Αναγέννησης, την ίδια στιγμή που ανακαλεί τις μορφές της απαραίτητης υποδοχής, εκ μέρους των άλλων εθνοτήτων που αναμφίβολα συμβάλλουν στον προσδιορισμό του *ευρωπαϊκού* φαινομένου, των ιταλικών «πολιτιστικών αγαθών».
4. Αλλά ας μην ξεχνάμε πως ακόμα και στο πρώτο μισό του 15ου αιώνα η κατάσταση δεν μπορούσε να θεωρηθεί ήσυχη: ας θυμηθούμε τουλάχιστον τις ταλαιπωρίες του Βασιλείου της Νάπολης, που το διεκδικούσαν οι γάλλοι Αηίου και οι ισπανοί Αραγον. Μεταξύ των διεκδικήσεων, που είχαν κιόλας αρχίσει δεκαετίες πριν το 1494, χρονιά του τέλους της βασιλείας του Καρόλου του 8ου, υπήρξε μια σημαντική φάση εσωτερικής ισορροπίας ανάμεσα στις ιταλικές δυνάμεις, απ' όπου πάντως δεν έλειπαν και στρατιωτικές κρίσεις. πρβ. Piero PIERI, *Η αναγέννηση και η ιταλική στρατιωτική κρίση*, Torino, Einaudi 1954.
5. Εννοείται πως η σχηματική διάκριση μεταξύ «λαϊκών» (*φιλελεύθερων* –επίσης και *φιλελεύθερων καθολικών*– *οπαδών του Mazzini* και μη· *τεκτόνων* και μη· *δημοκρατικών*, *ρεπουμπλικάνων* ή *μοναρχικών*) και «καθολικών» (*αντιδραστικών* καθολικών· ή *φε-ντε-ρα-λιστών*, *οπαδών των πρώτων κινημάτων του κοινωνικού καθολικισμού*) είναι ανεπαρκής για να διασαφηνίσει τις αιτίες και τις μορφές της διάκρισης. Όμως εδώ δεν είναι δυνατό να προχωρήσουμε περισσότερο.
6. Amedeo Quondam, *Petrarca, L'italiano dimenticato*, (Πετράρχης, Ο ξεχασμένος ιταλός), Milano, Rizzoli 2004.
7. βλ. Patrizia Castelli, *L'estetica del Rinascimento* (Η αισθητική της Αναγέννησης), Bologna, Il Mulino 2005.
8. Castelli, *L'estetica*, ό.π., σς. 9-10.
9. Castelli, *L'estetica*, ό.π., σ.11.